

Зарубіжна література

Ростислав Радишевський

УДК 8. 21. 162. 1. 09

ТВОРЧІСТЬ СТАНІСЛАВА БЖОЗОВСЬКОГО В РЕЦЕПЦІЇ МИХАЙЛА РУДНИЦЬКОГО

У статті представлено рецепцію життєвого і творчого шляху Станіслава Бжозовського у викладі Михайла Рудницького. Діяльність Бжозовського постає як безпрецедентне явище для польського метакритичного дискурсу міжвоєнного двадцятиліття, коли спадщина письменника здобула належну оцінку критиків, а сам Станіслав Бжозовський посів своє місце серед найвидатніших інтелектуалів Європи і світу.

Ключові слова: Бжозовський, критика, інтелектуал, Рудницький.

Rostyslav Radyshevsky. Stanislaw Brzozovsky's works in Mykhaylo Rudnytsky's reception

The paper represents Mykhaylo Rudnytsky's reception of life and creative works of Stanislaw Brzozowski. In this perspective, Brzozowski's activities are perceived as an unprecedented phenomena of Polish metacritical discourse of the interwar period, the time when Stanislaw Brzozowski's works received proper critical recognition and the writer himself finally occupied his well-deserved place among the most outstanding intellectuals in Europe and the whole world.

Key words: Stanislaw Brzozowski, criticism, intellectual, Mykhaylo Rudnytsky.

Однією з найважливіших проблем світової літератури – літератури в широкому значенні, інакше кажучи, творчого й інтелектуального письма, і особливо в питанні його канону, надалі залишаються мовні меншини. І хоча західним теоретикам літератури й укладачам антологій світового письменства здається, що поняття “мовних меншин” – це їхній недавній винахід, покликаний обґрунтовувати нові підходи до демократизації й “усхіднення” все ще занадто “західного канону”, з перспективи “периферійних” літератур ця проблема була помітна набагато раніше. Те, що мова оригіналу творить канони, було очевидно від часу постання перших синтетичних оглядів літератури чи філософії, але очевидно лише для тих, хто, засвоївши “канонічні” зразки і вчення, буквально випереджав свій час, залишаючись невидимим для решти світу тільки через те, що в силу обставин або переконання продовжував творити мовою меншин. Ця проблема дедалі загострювалась там, де митець чи мислитель далеко виходив за рамки свого вузького, етнічно чи національно зумовленого кола тем і мотивів, впливаючись у світовий “хор” своїм потужним, однак непримітним для інших голосом, не почутий у світі через те, що працював не в “канонічній” мові, не визнаний серед своїх співвітчизників тому, що далеко виходив за межі етнонаціонального способу мислення.

“Він сам міг би був завоювати собі місце за життя, якби вибрав був для своєї праці іншу мову” [2, 174], – писав про такого представника мовних меншин Станіслава Бжозовського (1878–1911) представник іншої мовної меншини Михайло Рудницький ще в 1934 р., висловлюючи тим самим біль усіх слов'янських інтелектуалів ХХ століття. Не дивно, що світ знає лише тих із них, хто вдавався до “канонічних” мов для того, щоб їхній голос було почуто: Владімір Набоков, Дмитро Чижевський, Чеслав Мілош, Мілан Кундера, Лешек Колаковський... І хоча польська література, одна з небагатьох слов'янських,

поряд із російською може похвалитися сьогодні включеністю до західних антологій світової літератури (Міцкевич, Мілош, Шимборська, Герберт), імена видатних мислителів, таких як Бжозовський, якщо й не залишаються цілковито незнаними, то принаймні їхні твори – неперекладеними на “канонічні” мови, а це означає – винятими з історії й наукового вжитку. Це дуже гостро відчував Ч. Мілош, коли, будучи професором західного університету, міг відстежувати ситуацію з перших рук. Через тридцять років після виходу у світ статті Рудницького “Мученик непримиренних ідеалів: Станіслав Бжозовський” (1934) Мілош у “Каліфорнійських Славистичних Студіях” публікує розвідку під схожою назвою “Контроверсійний польський письменник: Станіслав Бжозовський” (1963), у якій так само покладає всю відповідальність за невизнання Бжозовського у світі на оригінальну мову його творів: Бжозовський “писав лише польською. Інший літературний критик із тієї ж частини Європи, який у молодості мав деяку подібність до Бжозовського, також розпочинав тоді свою літературну діяльність, але писав німецькою. Це був угорець Дьйордь Лукач, який для своїх німецькомовних творів використовував ім’я Георг фон Лукач <... > [Його твори. – Р.П.] отримали визнання в багатьох країнах, і Лукач здобув чимало прихильників і учнів, особливо серед неортодоксальних марксистів у Франції. Оскільки широта філософських зацікавлень Бжозовського сягала далеко за межі однієї країни й однієї літератури, він також міг стати засновником цілої школи поза своєю батьківщиною – якби не мовний бар’єр” [6, 70]. Мовний бар’єр, на думку М. Кундери, – головний чинник західних стереотипів про слов’янські культури як про “далекі країни, про які мало відомо”; проте, звісно, не національна приналежність грає тут визначальну роль, а історична доля народу, якому належить та чи та мова й література. “Уявімо собі, – пише Кундера, – що ісландські саги було б написано англійською. Імена героїв були б відомі такою ж мірою, як Тристан чи Дон Кіхот; їхній особливий естетичний характер, що містить рівночасно елементи хроніки й художньої літератури, дав би поштовх до виникнення різного роду теорій...” [4, 34]. Ці істини залишаються актуальними як у часи Бжозовського, так і тепер. І хоча сьогодні ми вже не можемо, як Рудницький, дорікнути полякам, що один із найвизначніших мислителів і письменників їхньої культури залишається поза увагою, для ширшого – західного – контексту, який неохоче поступається своїми “канонічними” привілеями, у соту річницю смерті Бжозовського, так само як і у двадцяту, коли Рудницький знайомив з ним українського читача, польський філософ і літературний критик залишається фігурою здебільшого невідомою.

Поняття “контроверсійності” й “непримиренності” не випадково потрапляють до назв розвідок про Бжозовського, адже вони стосуються рівною мірою як його творчого, так і особистого – чи публічного – життя. Бжозовський був справжнім професійним письменником, або люмпен-інтелігентом, заробляючи на життя винятково працею власного пера, постійно залежний від гонорарів видавців. Конфлікти з царською владою і своїми ж одностайними, суди і слідства, що супроводжували впродовж усього життя, туберкульоз, який і призвів до передчасної смерті, шалений темп інтелектуальної праці зробили життя письменника як надзвичайно складним і трагічним – для самого митця, так і неймовірно цікавим – для дослідників його спадщини. Творчий доробок, його вага, глибина і значущість, залишені інтелектуалом світового рівня, який помер у віці Христа, просто не можуть не вражати.

Леопольд Станіслав Бжозовський народився в селі Мазярня біля Любліна, але середню освіту здобував у Немирові, на Поділлі. Незважаючи на перебування на східних “кресах”, вплив російських інтелектуальних радикалів віддалив Бжозовського від польсько-шляхетського консерватизму, який був притаманний

польським землевласникам в Україні. Уже у шкільні роки майбутній письменник почав формувати світогляд, різко протилежний позитивістським ідеалам своїх сучасників, і невдовзі дуже гостро виступить проти найбільших моральних авторитетів своєї доби.

1896 року він вступає до природничого факультету Російського імператорського університету у Варшаві, де одразу активно береться за громадську діяльність і розпочинає боротьбу проти шовіністично налаштованої проросійської професури. Університетська влада зреагувала попереджувальним виключенням Бжозовського зі студентських лав (поки що на рік), але самі колеги-студенти від самого початку відчували в ньому лідера та обрали головою підпільної організації “Братня допомога”. Проте обставини склалися трагічно: Бжозовський таємно позичив частину громадських коштів для лікування смертельно хворого батька. Цей учинок було розкрито, і товариші оголосили йому трирічний соціальний бойкот.

Пару місяців по тому, у вересні 1898-го, його заарештувала царська поліція за участь у патріотичній освітній організації, яка поширювала в народ знання про польську історію та культуру. Під арештом письменник провів відносно недовгий час (його випустили під домашній поліцейний нагляд), але перебування у в’язниці кардинально вплинуло на все його подальше життя. Саме там він підхопив сухоти, які й призвели до передчасної смерті в 1911 р. Однак, крім страшної хвороби, в ув’язненні мала продовження його нещаслива одіссея як громадського діяча, що з часом отримала і свою назву – “справа Бжозовського”. Під час поліцейних допитів Бжозовський намагався згладити закиди на свою адресу, широко пояснюючи відмінності своїх поглядів від ідеології Національно-демократичної партії. Назовні ж просочилась інформація, нібито він наговорив зайвого і практично сповідувався царській охрэнці. У листопаді 1898 р. було видано офіційну брошуру протоколів допитів Бжозовського, а наклад навмисно поширено серед студентів Львівської політехніки. Проте студенти, розуміючи наміри таємної поліції, вийшли на захист письменника, який також виступив з відкритим листом, де пояснив свою позицію й запевнив, що на допитах нікого не видав і не завдав нікому шкоди. Колишній колега Бжозовського по освітній організації, якому, за чутками, було завдано нібито найбільшої шкоди, також публічно висловився на захист честі й гідності свого товариша.

Однак цього виявилось недостатньо. Справа зажила новим життям 1907 року, коли громадськість починала дедалі більше йняти віри чуткам, що Бжозовський був таємним агентом царської охрэнки. Галицьке видання “Вперед” поспішило надрукувати сенсаційну статтю під назвою “Шпигун”, і чутка, як хвороба, поширилась на шпальтах інших видань. Бжозовський відповів гнівною заявою, у якій особисто апелював до лідерів-соціалістів, домагаючись розгляду своєї справи у громадському суді. Засідання суду відбулося лише в 1909-му у Кракові. Незважаючи на переконливий захист і плутані свідчення єдиного свідка обвинувачення, рішення так і не було винесено за відсутністю доказів обох сторін, і тінь продовжувала висіти над письменником аж до смерті. За іронією, деталі обвинувачення – тобто якраз те, що не доходило до публічного розголосу, – зводилися до того, що Бжозовський надав таємній поліції загальну інформацію про політичні й інтелектуальні рухи в Польщі, тимчасом, як цю інформацію поліція легко могла почерпнути з преси чи з опублікованих статей самого письменника. Звинувачення було, однак, вигідне певним політичним колам і, як висловився Стефан Жеромський, один із багатьох письменників, котрі прийшли підтримати Бжозовського на громадському суді, суть справи полягала в тому, що честь партії важила набагато більше, ніж доля окремої людини.

Невиліковна хвороба й постійні переслідування незмінно супроводжували письменника все його творче життя; можливо, саме ці чинники надали його творчості й філософській думці тієї несамовитості, нерву й гостроти, які складають основу стилю Бжозовського. У 1900 році, працюючи бібліотекарем у санаторії в Отвоцьку, де водночас проходив курс лікування від сухот, він публікує свою першу рецензію. Коли письменник переїжджав у 1902 р. до Варшави, він уже був відомий як автор серії освітніх брошур з філософії й активний дописувач газети “Голос”. Як публіцист Бжозовський відразу здобув собі репутацію нещадного критика, який розглядає естетику у прямому звязку з ідеєю й у своїх оцінках не зупиняється перед жодними авторитетами. Публіцистична кампанія проти одного з таких національних авторитетів – Генрика Сенкевича – зробила критикові ім’я, але й породила чимало ворогів, також даючись взнаки в т. зв. “справі Бжозовського”. Але поборення польських національних символів не було для критика самоціллю: для нього першорядну роль відігравали не приналежність письменника до певного покоління, літературної течії чи стилю – головним був ідейно-естетичний посыл його творів. Бжозовський виступав проти духовних лінощів як свого, так і попереднього покоління, проти докорінно польського “сарматського” марнотратства, інтелектуальної мілкоті й позитивістського філістерства. Ці риси могли приховуватися як за феодальною ідеологією Сенкевича, так і за естетською безідейністю Міріама (Зенона Пшесмицького), проти якого критик розпочинає другу найвідомішу свою “кампанію” в 1904 р.

Переїхавши до Галичини, яка мала значно більшу політичну автономію, ніж Польське Королівство, і де інтелектуальне життя зосереджувалося навколо Краківського та Львівського університетів, Бжозовський невдовзі став популярний як лектор філософії й польської літератури. Він читав лекції в багатьох закладах, гастролюючи й зовсім невеличкими містами. Його лекції з німецької філософії та філософії польського романтизму принесли йому таку популярність у Львові, що навіть виникла пропозиція створити для нього окрему кафедру при Львівській політехніці. Коли наприкінці 1905 р. у звязку з погіршенням стану здоров’я Бжозовський мусив виїхати на лікування до Італії, він не полишив своєї лекторської діяльності і продовжував робити відчити у Швейцарії, Франції й Німеччині. Але вже восени 1906 р. критик повертається до Львова, відновлює там курс своїх лекцій і продовжує атакувати моральну ідеологію польських землевласників – у всіх її чи то політичних, чи естетичних вимірах.

У березні 1907 р. виходить друком перший значний том його критичних праць “Культура й життя”. Усі подальші роки минають у лихоманковій боротьбі з політичними наклепами, ворожими ідеями й моральними настановами, з невиліковною хворобою й бідністю. Буквально за кілька років Бжозовський публікує величезні томи з філософії й літературної критики, які забезпечили йому постійне й непохитне місце в історії польської культури: “Легенда Молодої Польщі” (1910), “Ідеї” (1910), “Голоси серед ночі” (1912), “Щоденник” (1913). Після гучних звинувачень у співпраці з царським режимом публікуватися стало надзвичайно важко, і критик виживав лише завдяки своїм друзям-видавцям, таким як Остап Ортвін, котрі йшли на ризик, продовжуючи видавати книжки опального письменника й щедро його авансуючи.

Вплив спадщини Бжозовського на подальшу історію польської літератури й філософської думки просто несумірний зі злиднями, переслідуваннями й невизнанням, які довелося зазнати письменникові за життя. М. Рудницький ставить запитання про причини такого стану і вбачає їх у політичній й інтелектуальній ситуації довоєнної Польщі: “...Критики старшого покоління

належали або до табору його ворогів, бо не вмів промовчати їх недостач, або до тої категорії сенаторів, що не можуть уже наздогнати прогаяну лектуру. Те, що Бжозовський прочитав останніми роками, прикований до фотелю як галерник, не було під силу нормальній людині; читав він в оригіналах твори в російській, німецькій, французькій, англійській та італійській мовах – часто авторів, яких уперше відкривав для своїх земляків” [2, 179-180].

Як критик Бжозовський від самого свого дебюту взяв за правило піддавати сумніву все статичне і традиційне, точніше – він був просто непримиренним і безкомпромісним. Вимагав також від інших критиків твердості й послідовності в поглядах, а слабкодухій м’якості протиставляв ніцшеанську позицію: “Пиши кров’ю, отрутою, жовчу, всім, що маєш у собі – тільки не лімфою” [8, 23]. Тож не дивно, що його не розуміли, не визнавали, не допускали до офіційного статусу “критика” чи “філософа”. На думку Ч. Мілоша, усе це через те, що “проблеми, які його хвилювали, вийшли на поверхню польського й європейського інтелектуального життя лише після Другої світової війни” [7, 431]. М. Рудницький дуже влучно характеризує головну критичну стратегію Бжозовського у вигляді запитання, з якого починається аналіз будь-якого твору й будь-якої письменницької філософії: “Як ви уявляєте собі участь у тій культурі, проявами якої та вислідами користуєтесь? Що ви берете з неї і що даєте?”. Діагноз Бжозовського для сучасної йому літератури був в основному невтішний: “Мої панове земляки, ви живете на поверхні дуже складних суспільних процесів, явища яких не вмієте або лякаєтеся зрозуміти. Література й мистецтво це тільки одні з проявів велетенської праці людства, яке прямує до визволення, цебто, яке хоче зробити життя власним, свідомим ділом” [2, 180-181].

Інтелектуальна одісея Бжозовського розпочинається з Дарвіна, якого він незабаром зрікся, пристаючи до табору ніцшеанців і тим самим стаючи в опозицію як до свого католицького оточення і традиційної польської ідеології та моралі, так і до наукового детермінізму. Його погляди розвивались паралельно з прийняттям марксизму (але в жодному разі не в його ортодоксальній формі) і подальшим, уже після революції 1905–1907-х років, відточуванням марксівської теорії, яка у працях Бжозовського-ніцшеанця різко протистояла енгельсіанству. Постійно шліфуючи свої ідейні позиції, критик використав волюнтаристську інтерпретацію раннього Маркса для формування власної “філософії праці” як культурних і матеріальних зусиль усього людства в космічному масштабі – як формування свого “дому буття” у формі культурних об’єктів, і насамперед за допомогою мови, тобто художньої літератури й інтелектуально-критичної її оцінки як найвищого “мовного” вияву. Послідовний у своїй ідейній позиції й високих вимогах до сучасників, Бжозовський гостро критикував як позитивістське покоління за мілкоту його локальних й утилітарних цілей, так і власне покоління “Молодої Польщі” – за високопарне естетство, віддалення від реальності й самозакоханість у формі.

Жорсткі вимоги до своїх сучасників зробили Бжозовського непримиренним критиком митців “Молодої Польщі”, але водночас невід’ємною частиною її дискурсу, а тому однією з ланок її еволюції, її духовного зростання. Усі суперечності цього ідейно-естетичного явища найкраще відображено у праці “Легенда Молодої Польщі”, яка одноставно вважається найважливішим твором критика. У цій праці він настільки глибоко проникає в суть явища раннього польського модернізму й загалом літературного процесу кінця XIX – початку XX ст., коли поруч із визнаними класиками попереднього періоду (Г. Сенкевичем, Б. Прусом, Е. Ожешко) творили такі різні митці, як неореаліст В. Реймонт, імпресіоніст С. Жеромський, символіст С. Виспянський, естет

Міріам, експресіоніст С. Пшибишевський та ін., – що його “Легенду” можна вважати як “ліквідаційною” для модерністського покоління (за влучним висловом К. Вики), так і апологетичною, “законотворчою”, тією, яка легітимізує і вводить в ужиток саме явище “Молодої Польщі” як неповторного культурного феномену. Анджей Менцвель бачить цю дуалістичність “Легенди” в її зародженні на перетині домінуючих ідеологічних дискурсів Польщі початку ХХ ст.: національного, який поділявся на народний та націоналістичний; католицького з його консервативним та реформістським крилами; і соціалістичного з його передусім революційною та еволюційною, а згодом уже комуністичною та демократичною течіями [3, 9-10]. Цю дуалістичність Бжозовського всебічно аналізує український критик Михайло Рудницький, який убачає головне ідейне протистояння Бжозовського в погодженні марксизму з католицизмом, до якого вчений додає й цілу низку інших “непримиренних ідеалів” – таких, як співіснування модерністського “безоглядного індивідуалізму” з “апотеозом масовою праці” [2, 182], “індивідуального пориву” Бергсона – з ідеєю пролетарської революції Сореля.

Критична думка Бжозовського завжди, у кожній його праці розвивалася й рухалася на кількох рівнях – онтології й епістемології культури, етики, естетики, соціології й доглибного літературно-критичного аналізу. Але так само вона була невіддільна від його стилю, який практично не мав аналогів у тогочасній польській літературі. Наприклад, М. Євшан не тільки захоплювався цим стилем, а й сам несвідомо наслідував його, намагаючись – декларативно – відмежуватися від цього аж надто помітного впливу, захватитися за личиною об’єктивного критика, який убачає у Бжозовського риси романтичного ідеалізму, зокрема зазначаючи: “Бжозовського легенда “Молодої Польщі” 1910 рр. – це найяскравіший документ розбиття та розкладу сучасної польської літератури, доказ того, як визначніші навіть автори, не орієнтуючись у житті опинилися в глухих куті... Бжозовський, заточуючи щораз ширші круги своїм умом та втягаючи в себе ті нові елементи культурної думки сучасної Європи – всіма силами намагався дати польській творчій думці сильну ідеологічну підставу, твердий ґрунт і методу” [1, 308]. Представник уже цілковито іншого, позитивістського покоління, М. Рудницький уважав стиль Бжозовського тим чинником, який перешкодив йому ввійти в історію як філософу, як ученому, а не тільки як опальному літературному критикові й романісту. Попри докладний і переконливий аналіз філософських поглядів Бжозовського, його критичної методології, у “Мученику непримиренних ідеалів” М. Рудницький показує себе як типовий антиромантик – вірний продовжувач польської школи позитивістського неокантіанства К. Твардовського та А. Марбурга: “При всьому своєму величезному таланті, – пише український автор, – з блисками геніяльності, що потребували років пізньої зрілості, Бжозовський був тільки характеристичним зразком Слов’янина, що хоче наздогнати Європу й вибирає для цього найневідповідніший шлях – проповідництво. У молодечо-романтичному пориві перемішує він романтичні засоби та поняття різних родів творчості, якби хотів перевести трансфузію крові, щоб зміцнити водночас філософію, критику та... суспільний організм. Факт, що Слов’яни не видали досі ніодного філософа і що літературна критика виконує в них ще й досі обов’язки шкільного педагога або місіонера – можна собі пояснити тільки тією молодечою незрілістю” [1, 192].

В усій ідейній поставі Рудницького прочитується не тільки чіткий антигердерівський струмінь німецької класичної філософії, а й притаманне позитивістам звуження самого терміна “філософія” до т. зв. “наукової філософії” як високопрофесійної й методологічно окресленої академічної дисципліни. Хоч

як парадоксально, саме такий спосіб філософування, далекий від академічної сухості й жанрово-історично споріднений з есе, зробив карколомну кар'єру у другій половині ХХ ст., символічно ніби довершивши перемогу у Другій світовій війні, коли плеяда французьких філософів "вільного стилю" (Ж. Дерріда, М. Фуко, Ж. Бодріяр, Г. Башляр та ін.) приходять на зміну ригористичному стилю німецьких класиків (дарма що основи цього "французького" стилю, яким так чудово оволодів і розвинув Бжозовський, беруть свій початок саме від німецького мислителя Ф. Ніцше).

Сам Бжозовський аж ніяк не плекав ідеї бути схожим на "справжніх" філософів, а в якийсь період уважав неприпустимою навіть думку про зарахування чи асоціювання себе з ними – "з львівськими молодиками", тобто "хлопцями зі школи Твардовського" [3, 160]. Проте, як пише А. Валіцький, це була лише швидкоплинна мить роздратування: незабаром після цього Бжозовський твердо вирішив боронити свої філософські ідеї і своє розуміння того, що таке філософія [7, 6]. Власне, письмо Твардовського й Марбурга, продовжувачем яких був Рудницький, Бжозовський окреслював як "неконтекстуалізовану" думку, позбавлену закоріненості в життя, лише як вступ до "правильного" написання академічних праць.

Хоч би як там, і М. Рудницький, і С. Бжозовський постають сьогодні перед нами вже в далекій історичній перспективі. Попри ідейно-методологічні розходження, стаття Рудницького, яка містить у собі як аналітичну ясність, так і глибоко інтуїтивне проникнення в секрети стилю й інтелектуальної еволюції Бжозовського, постає безпрецедентним явищем навіть для польського метакритичного дискурсу міжвоєнного двадцятиліття, коли праці філософа, критика й романіста залишалися недочитаними, недодуманими й недооціненими. Постає Станіслава Бжозовського, яка височіє на тлі історії польської культури й літератури тим величніше, чим коротше було його життя й чим ганебніші були переслідування з боку його ж співвітчизників, не може не дивувати своєю загадковою силою, огромом залишеного спадку й тим потенціалом для поетапного, але невідворотного прозріння, яке під пером уже сучасних критиків повертає письменникові й мислителю належне йому місце серед найвидатніших інтелектуалів Європи і світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Євшан М.* Сучасна польська література і її вплив на нашу // *Євшан М.* Критика – Літературознавство – Естетика / Упоряд., передмова та примітки Н. Шумило. – К.: Основи, 1998.
2. *Рудницький М.* Мученик непримиренних ідеалів Станіслав Бжозовський // *Му.* – 1934. – Кн. 3.
3. *Brzozowski S.* Pamiętnik / Oprac. O. Ortwin. – Lwów: Nakł. A. Brzozowskiej, 1913.
4. *Kundera M.* The Curtain. – New York: Harper Perennial, 2008.
5. *Mencwel A.* "No! Io non sono morto..." Jak czytać "Legendę Młodej Polski". – Warszawa: Wydawnictwo Literackie, 2001.
6. *Milosz Cz.* A Controversial Polish Writer: Stanislaw Brzozowski // *California Slavic Studies.* – 1963. – Vol. 2.
7. *Milosz Cz.* Historia literatury polskiej do roku 1939. – Kraków: Znak, 2010.
8. *Programy i dyskusje literackie okresu Młodej Polski / Red. M. Podraza-Kwiatkowska.* – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2000.
9. *Walicki A.* Stanislaw Brzozowski and the Polish Beginnings of "Western Marxism". – Oxford: Oxford UP, 1989.

Отримано 10 жовтня 2011р.

м. Куїв

